

Dr. ILIJA VUKOVIĆ,
redovni profesor

OSVRT NA OSNOVNE USTAVNE SLOBODE, PRAVA I DUŽNOSTI ČOVEKA I GRAĐANINA SFRJ

I

Okosnicu ljudske istorije čini borba za slobodu čoveka kako u odnosu na prirodu tako i u društvu. To je i logično, jer je slobodan čovek uslov slobodnom razvoju svih ljudi u društvu.

Ljudska sloboda, kao istorijska kategorija, imanentna je samo čoveku, jer je on, pre svega, društveno biće. Ona se obezbeđivala i razvijala kroz živi napor i stalnu borbu čoveka protiv brojnih ograničenja slobodne ljudske delatnosti koja su nametali i priroda i društvo. Nastankom klasnog društva borba za slobodu čoveka postaje kompleksnija i stalna.

Klasna eksploatatorska društva, ukidajući jedna ograničenja ljudskoj slobodi zamenjuje ih stalno i iznova drugim. Tako je sloboda proizvođača i svih eksploatisanih okivana novim lancima. Pri tome se menjao samo oblik. Otuda je na mesto roba došao kmet, a na mesto kmeta proleter koji je slobodan od svega, osim od svoje radne snage koju prodaje kao robu. Tek u besklasnom društvu kad ljudi potpuno ukinu najamni sistem i postanu gospodari uslova i rezultata svoga rada čovek će biti slobodan, odnosno generička ličnost. Tada će doći do opšte ljudske emancipacije.

Celokupni tok razvoja društva pokazuje da je čovek sa sve većim i dubljim spoznavanjem prirodnih i društvenih nužnosti i zakonitosti, pre svega, razvojem svoje svrshodne delatne prakse sve više postajao »majstvor svoje sopstvene istorije«. Upravo, on je »širio prostor svoje slobode« i to u onoj meri u kojoj je bio »sposoban da praksom menja dimenzije i oblike zavisnosti od materijalnog sveta i društva u kome živi, i od koga je predmetno i aktivno zavisan, da menja svet oko sebe i samog sebe u njemu.«¹⁾

Marks, zajedno sa Engelsonom, još u »Svetoj porodici« ističe da »Istorija nije neka odvojena osoba koja se koristi čovekom za postizanje vlastitih ciljeva. Istorija nije ništa drugo nego čovekova aktivnost koja ide za svojim ciljevima.«²⁾ Engels u pismu J. Blohu septembra 1890. upozorava da ljudi sami stvaraju »svoju istoriju, ali prvo pod veoma određenim pretpostavkama i uslovima. Među njima su ekonom-

¹⁾ Edvard Kardelj, Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje, Borba, Beograd 22. XI 1975., str. 5.

²⁾ K. Marks »Sveta porodica«, Kultura, Beograd 1959, str. 149.

ski uslovi ti, koji konačno odlučuju. Ali i politički i drugi uslovi, pa i tradicija, koja još živi u glavama ljudi, igraju ulogu, ma da ne odlučujuću...³⁾

Razvoj ljudskog društva i njegove istorije mukotrпно i dugo, ali sigurno i kontinuirano, teče u pravcu do odlučujućeg skoka čovečanstva »iz carstva nužnosti u carstvo slobode«. Taj kvalitativni skok biće izvršen onda kada »životni uslovi, kojim su ljudi okruženi i koji su dosad vladali ljudima, dolaze sad pod vladavinu i kontrolu ljudi, koji sad prvi put postaju svesni, stvarni gospodari prirode, jer postaju gospodari svog podruštvljenog života. Zakoni svog vlastitog društvenog delovanja, koji su im se dotle suprotstavljali kao tuđi prirodni zakoni, i koji su njima vladali, ljudi ih sada primenjuju s potpunim poznavanjem stvari i oni, prema tome, gospodare tim zakonima. Vlastiti društveni život ljudi, koji im se dotle suprotstavljao kao nešto što im je nametnula priroda i istorija, postaju sad njihovo slobodno delo. Objektivno, tada, sile koje su dotle vladale istorijom stupaju pod kontrolu samih ljudi. Tek od tog momenta će ljudi sami i potpuno svesno shvatiti svoju istoriju, tek tada će društveni uzroci, koje oni budu stavljali u pokret, pretežno i u sve većoj meri, imati one posledice koje oni žele.«⁴⁾ Na tom kursu je i sva dosadašnja, a naročito, savremena borba snaga progresna, sa radničkom klasom na čelu, za osvajanje istinskih sloboda i prava čoveka, kojima su se stalno i iznova protivila eksploatorska društva.

Slobode i prava čoveka u svakoj konkretno-istorijskoj društvenoj zajednici uvek su izraz dostignutog stepena ekonomskog i političkog razvitka društva i odnosa klasnih snaga u društvu. Razvoj proizvodnih snaga društva i njima odgovarajućih odnosa determinisao je uvek razvitak i dimenzije ljudskih sloboda. Svaki korak napred u razvoju proizvodnih snaga značio je napredak na pravcu daljeg razvoja sloboda i prava čoveka. Stvarne ljudske slobode i prava su izraz i pokazatelj ne samo dostignutog nivoa razvoja društva, odnosno kvaliteta i prirode društveno-ekonomskog i političkog poretka svake konkretno-istorijske društvene zajednice, nego i siguran indikator odnosa čoveka prema čoveku i njegovog mesta i uloge u toj zajednici. One su i izraz dostignutog stepena razaranja uzroka ljudskih nesloboda, koje se nalaze, pre svega, u otuđenosti rada i čoveka u sferi materijalne društvene proizvodnje. Uostalom, ističe Marks, »cjelokupno ropstvo involvirano je u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacija i konzekvencija tog odnosa.«⁵⁾

Posmatrano kroz istorijsku retrospektivu borba za osvajanje i proširivanje skale postojećih sloboda i prava čoveka usko je i nerazdvojno povezana sa borbom za modernu ustavnost, kojom se težila ograničavati vlast apsolutizma i samoodržanja. Ta borba za ustavnost bila je izraz i instrument klasne borbe i stalnih napora obespravljenih da izbore određene (moguće) slobode i prava čoveka i ograniče arbitarnost i zloupotrebu političke vlasti.

³⁾ K. Marks — F. Engels, Izabrana dela, Tom II, Kultura, Beograd 1950., str. 477.

⁴⁾ K. Marks — F. Engels, Izabrana dela II, op. cit., str. 145—146.

⁵⁾ Marks—Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb 1961, str. 220.

Buržoazija, sa svojim saveznicima, bila je nosilac akcije za utvrđivanje, njenim interesima odgovarajuće, ustavne koncepcije o slobodama i pravima čoveka i građanina. Ona je kao klasa bila zainteresovana samo za političku emancipaciju čoveka, pa i proletarijata, jer je to bio jedan od načina i uslova uspostavljanja i funkcionisanja kapitalističkog sistema. Zainteresovanost buržoazije za političku emancipaciju proletarijata, bez čega nije mogla doći do ukidanja feudalizma, determinisala je dimenzije i prirodu individualnih sloboda čoveka i građanina u buržoaskom društvu. Pre pisanih ustava zahtevi buržoazije o slobodama i pravima čoveka i građanina eksplicirani su i utvrđivani deklaracijama, peticijama, poveljama i drugim dokumentima, koji su obelodanjivani i donošeni u periodu od XIII do XVIII veka. Ovi dokumenti znače pripremu i začetke moderne ustavnosti, koja se razvija tek rušenjem feudalne države. Najraniji dokument te vrste je čuvena Velika povelja o slobodama »Magna Carta libertatum«, doneta 15. juna 1425. g., koja je baronima (slobodnim ljudima — sloju engleskog plemstva) obezbeđivala izvestan stepen prava i zaštite od vlasti tadašnjeg kralja Jovana »bez zemlje«.

»Magna Carta« ograničava vladarske prerogative u odnosu na vršenje sudske funkcije, na uvođenje obaveza koje kralj zahteva od svojih podanika i dr., i istovremeno daje pravo baronima da mogu da se pobune protiv vladara ukoliko se on u praksi ne drži povelje. Inače, ne samo u Engleskoj već i u drugim zemljama usvajane su povelje, zakoni i sl. kojima se ograničava od naroda otuđena vlast feudalnih vlada. Na primer, kod nas je takav jedan dokumenat i »Dušanov zakonik« (1349—54). Dokumenta ove vrste, doneta od strane feudalne vlasti, imaju značajnu ulogu u borbi buržoazije i njenih saveznika protiv apsolutizma i samodržavlja i feudalnog sistema u celini.

Buržoazija je nastavila svoju aktivnost na planu borbe za političku emancipaciju, kao objektivnom osnovu za uspostavljanje kapitalističkog sistema vladavine, upravo u XVII veku. To je izraženo i usvajanjem pravnih akata kao što su Peticija o pravima (1628), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Right (1689) i Act of Settlement i dr. Posebnu vrednost ima Deklaracija o pravima čoveka i građanina, doneta u toku francuske revolucije, iz 1789 godine. Osnovni stavovi i opredeljenja deklaracija i drugih sličnih dokumenata o slobodama i pravima čoveka, nakon revolucionarnih promena inkorporirani su u prvim buržoaskim ustavima (Ustav SAD od 1787, Ustav Francuske od 1791—1793, Ustav Belgije 1831. i dr.).

Marks je u svom znamenitom radu »Prilog jevrejskom pitanju« dao, do sada, nenadmašenu analizu i kvalifikaciju sloboda i prava čoveka i građanina koje je buržoazija zapisala u svojim prvim pisanim ustavima. Marks konstatuje da je buržoazija i u svojoj najradikalnijoj konstituciji od 1793. u čl. 2 utvrdila da su »prirodna i neponištiva prava« čoveka i građanina sledeća: *jednakost (l'égalité), sloboda (la liberté) sigurnost (la sûreté), vlasništvo (la propriété)*. On je, pre analize i utvrđivanja klasne suštine i dimenzija ovih prava čoveka i građanina koja proklamuje buržoasko društvo, istakao da su ona »ništa drugo do pra-

6) Marks—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 66.

va člana građanskog društva, tj. egoistična čovjeka, čovjeka koji je odijeljen od čovjeka i zajednice«. (podvukao I. V.) Marks tu konstataciju potvrđuje svojom analizom navedenih »prirodnih i neponištvivih« prava čovjeka i građanina u buržoaskom društvu.

Prvo, u čemu se sastoji sloboda (la libérté) člana građanskog društva? Povelja o pravima čovjeka i građanina iz 1793. ističe da se ta sloboda sastoji u »pravu koje pripada čovjeku da čini sve što ne škodi pravima drugih« (čl. 6 Povelje) — podvukao I. V. Međutim, »granica, u kojoj se svatko može kretati bez štete po drugoga određena je zakonom, kao što je granica dvaju polja određena međašem. Radi se o slobodi čovjeka kao izolirane, u sebe povučene monade«. Ovo čovekovo pravo slobode člana građanskog društva »ne bazira se na vezi čovjeka s čovjekom, nego, naprotiv, na odvajanju čovjeka od čovjeka. To je pravo tog odvajanja, pravo ograničena, na sebe ograničena individuum. Praktična primjena prava čovjeka na slobodu jest čovjekovo pravo na privatno vlasništvo« (podvukao I. V.)⁷⁾

Među slobode čovjeka i građanina buržoaskog društva uvrštena su i prava na slobodu savesti i vršenja bilo kojeg kulta (religioznog i dr.). Tako se »privilegij vjere izrazito priznaje bilo kao čovjekovo pravo, bilo kao posledica jednog čovjekovog prava, slobode«. ⁸⁾ Ovde je reč o politici emancipacije čovjeka od religije i to »na taj način što je iz javnog prava protjeruje u privatno« pravo. »Razdvajanje čovjeka na javna i privatna čovjeka, premještanje religije iz države u građansko društvo to nije stupanj, nego vršenje političke emancipacije, koja stvarnu religioznost isto tako ne ukida, kao što ni ne teži da je ukine.« ⁹⁾

Drugo, u čemu se sastoji pravo na privatno vlasništvo (la popriété)? Ustav iz 1793. ističe da je »Pravo vlasništva pravo koje pripada svakom građaninu, da po svojoj volji uživa i raspoláže svojim dobrima, svojim приходima, plodom svoga rada i svoje radinosti« (čl. 16). Marks konstatuje da je ovako formulisano pravo čovjeka na privatno vlasništvo »pravo samovoljno (à son gré), bez obzira na druge ljude, nezavisno od društva uživati svoju imovinu i s njom raspolagati, jest pravo sebičnosti. Ova individualna sloboda kao i njena primjena čine osnovu građanskog društva (iz nje su izvedene i njoj podređene sve ostale slobode i prava čovjeka buržoaskog društva — I. V.) Ona primorava svakog da u drugom čovjeku ne nađe ostvarenje svoje slobode, nego, naprotiv, njenu zapreku«. ¹⁰⁾

Treće, u čemu se sastoji pravo jednakosti (l'égalité)? Na to pitanje odgovara Ustav iz 1795, kada kaže da se »jednakost sastoji u tome da je zakon jednak za sve, bilo da štiti, bilo da kažnjava« (čl. 5). — podvukao I. V. Ovako formulisano pravo čovjeka i građanina na jednakost pred zakonom nije ništa drugo do jednakost apstraktnog, izolovanog i egoističnog individuumu buržoaskog društva, »naime da se svaki čovjek podjednako smatra takvom monodom, koja počiva na sebi«. ¹¹⁾ Upravo tako utvrđeno pravo na jednakost izraz je stvarne nejednakosti

⁷⁾ Isto, str. 67.

⁸⁾ Isto, str. 65.

⁹⁾ Isto, str. 58—59.

¹⁰⁾ Marks—Engels, Rani radovi, op. cit. str. 67.

¹¹⁾ Isto, str. 68.

ljudi, pre svega, u sferi materijalne društvene proizvodnje i svuda u buržoaskom društvu. Otuda je to pravo funkcija.

Četvrto, u čemu se sastoji *pravo sigurnosti* (la sûrete)? Prema Ustavu iz 1793. »*Sigurnost se sastoji u zaštiti koju društvo pruža svakom svom članu, da bi zaštitio svoju ličnost, svoja prava i svoje vlasništvo*« (čl. 8) — podvukao I. V. Marks konstatuje da je »*sigurnost najviši socijalni pojam građanskog društva, pojam policije, da čitavo društvo postoji samo zato, da svakom svom članu garantira održavanje njegove ličnosti njegovih prava i njegova vlasništva...* Pojmom sigurnosti građansko društvo ne uzdiže se iznad svog egoizma. *Sigurnost je, naprotiv, osiguranje njegova egoizma*«. ¹²⁾

Kao što se vidi ni jedno od tzv. čovekovih »prirodnih i neponištivih prava«, koje buržoazija afirmiše i svojim ustavima »*ne prelazi egoistična čovjeka, čovjeka kao člana građanskog društva, naime kao individuuma, koji je izoliran od zajednice, povučen u sebe, u svoj privatni interes i privatnu volju. Daleko od toga da je čovjek u njima bio shvaćen kao generičko biće, naprotiv, sam generički život, društvo, pojavljuje se kao vanjski okvir individuuma, kao ograničenje njihove prvobitne samostalnosti. Jedina veza koja ujedinjuje jest prirodna nužnost, potreba i privatni interes, čuvanja njihova vlasništva i njihove egoistične ličnosti*«. ¹³⁾ (podvukao I. V.).

Otuda je u buržoaskom društvu građanin »proглашен slugom, egoističnog homme-a« a »sfera u kojoj se čovjek ponaša kao društveno biće, degradirana je ispod sfere u kojoj se on ponaša kao djelomično biće, napokon, gdje se ne smatra čovjek kao citoyen pravim i *istinskim* čovjekom, nego čovjek kao bourgeois«. ¹⁴⁾

Ustav iz 1793. godine proklamuje, kao posledicu utvrđenih individualnih sloboda i prava čoveka i građanina, »neograničenu slobodu štampe« (čl. 122) i pravo na političko udruživanje čija je svrha »čuvanje prirodnih i neponištivih čovjekovih prava« (Ustav 1791). Ova prava su u funkciji zaštite i održavanja buržoaskog poretka.

Dakle, buržoazija je proklamovala slobode i prava »egoistočnog čovjeka izdvojena od svojih bližnjih i zajednice« (Marks). Ona je izvela političku revoluciju i učinila time korak napred na pravcu stvarne emancipacije čoveka. Politička revolucija je dovela samo do političke emancipacije, koja znači veliki napredak u odnosu na položaj čoveka i građanina u ranijim eksploatatorskim sistemima.

Političke emancipacije, iako samo delimična, nužna je kopča na opšteljudskoj emancipaciji, te i nije »poslednji oblik ljudske emancipacije uopće, ali je poslednji oblik ljudske emancipacije unutar dosadašnjeg svjetskog poretka«. ¹⁵⁾ Međutim, i politička emancipacija, kao i svaka druga, je »svođenje čovjekova svijeta, čovjekovih odnosa, na *samog čovjeka*«. Ova »emancipacija je, s jedne strane, redukcija čovjeka na člana građanskog društva, na *egoističnog, nezavisnog* individuuma, a s druge strane na građanina, na moralnu osobu«. ¹⁶⁾

¹²⁾ Marks—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 68.

¹³⁾ Isto.

¹⁴⁾ Isto, str. 69.

¹⁵⁾ Marks—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 58.

¹⁶⁾ Isto, str. 73.

Slobode i prava čovjeka i građanina u buržoaskom društvenom sistemu su iluzorne i fiktivne, pošto je čovek neslobodan u stvarnom životu, a taj život je, kako ističe Marks, proizvodni život. Stoga i danas u buržoaskom političkom sistemu u sferi ekonomskih odnosa radnici i građani nemaju prava odlučivanja uslovima i rezultatima svoga rada, jer je to monopol sopstvenika kapitala i njihove tehnokratije u oblasti vanparlamentarne vlasti, a politike u oblasti parlamentarne vlasti. Otu- da su prava čoveka i građanina i njihove slobode u buržoaskom društvu svedene »na vrlo uzan krug prava koja mogu da dođu do određenog izražaja jedino u najužoj sredini u kojoj žive. A kad hoće da nametnu društvu svoj uticaj tada se moraju latiti, štrajkova, demonstracija i drugih vanparlamentarnih i revolucionarnih akcija«. (Kardelj).

Sasvim je izvesno da i najdemokratskiji buržoaski parlamentarni sistem »veoma snažno ograničava istinski slobodu za ogromnu većinu ljudi i ostaje oblik njihovog potčinjavanja vlasti vladajuće klase. Upravo karakter i oblici demokratskih prava i ljudskih sloboda u parlamentarnom sistemu čine ta prava sredstvom održavanja klasnog sistema i radikalnog sužavanja mogućnosti eksploatisanih i potčinjenih klasa da se bore za svoje oslobođenje«. ¹⁷⁾

Dakle, politička revolucija buržoazije, čiji je rezultat i politička emancipacija čoveka, odnosi se »prema građanskom društvu, prema svijetu potreba, rada, privatnih interesa, kao prema osnovi svoga postojanja, kao prema pretpostavci koja ne podleže daljem obrazovanju, i stoga, kao prema svojoj prirodnoj bazi. Napokon, čovjek kao član građanskog društva važi, kao pravi čovjek, kao *homme* za razliku od *citoyena*, jer je on čovjek u svojoj neposrednoj osjetilnoj individualnoj egzistenciji, dok je politički čovjek samo apstrahiran, umjetan čovjek, čovjek kao alegorijska, moralna osoba. Stvarni čovjek je priznat u obliku egoističnog individuuma, istinski čovjek tek u obliku apstraktnog *citoyena*«. ¹⁸⁾

Marks upozorava da »tek kad stvaran, individualan čovjek vrati u sebe apstraktnog građanina i kad individualan čovjek postane generičko biće u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim odnosima, tek kad čovjek spozna i organizira svoje »*farces propres*« (vlastite snage — I. V.) kao društvene snage i stoga, više ne bude od sebe, dijelio društvenu snagu u obliku političke snage tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena«. ¹⁹⁾

Pošto se buržoasko društvo temelji na egoističnom čoveku »izdvojenom od svojih bližnjih i zajednice« to nije moguća ni lična sloboda individuuma. Marks ističe da »u dosadašnjim surogatima zajednice, u državi itd., postojala je lična sloboda samo za individuume koji su se razvili u odnosima vladajuće klase i samo ukoliko su bili individuumi te klase. Prividna zajednica, u kojoj su se individuumi dosad ujedinjavali, stalno se nasuprot njima osamostaljivala, jer je bila ujedinjena jedna klasa nasuprot druge, istovremeno je bila za podčinjenu klasu ne samo sasvim iluzorna zajednica, nego i nov okov. Tek u stvarnoj

¹⁷⁾ E. Kardelj, Pravci daljeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Komunist, Beograd 1977., str. 106—107.

¹⁸⁾ Marks—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 72—73.

¹⁹⁾ Isto, str. 73.

*zajednici stječu individuumi u svom udruženju i pomoću njega ličnu slobodu».*²⁰⁾ (podvukao I. V.). To je sasvim i logično, jer samo »u zajednici s drugim svaki individuum dobiva sredstva da svestrano razvije svoje sklonosti, dakle, tek u zajednici posatje moguća lična sloboda.²¹⁾ U zajednici slobodnih proizvođača biće moguća i stvarna opšteljdska emancipacija, koju obezbeđuje jedino socijalistička revolucija stvaranjem društva u kome je čovek najveće blago.

Socijalizam čini lična, politička i društveno-ekonomska prava i slobode čoveka i građanina stvarnim, a ne fiktivnim kao što je to slučaj u buržoaskom društvenom poretku. Zato je i prvi Lenjinov ustav, Ustav RSSFR od 1918, prve socijalističke zemlje utvrdio nova, do tada nepoznata, prava kao što su: ukidanje eksploatacije čoveka od strane čoveka, ukidanje svojine na zemlji i dr. Jugoslovenska socijalistička revolucija do sada je otišla najdalje u proširavanju sloboda i prava čoveka i građanina i realizaciji kursa na planu opšteljdske emancipacije i stvaranja stvarne zajednice u kojoj čovek, udružen u svoje asocijacije, »stiče ličnu slobodu« (Marks).

Program SKJ ističe da »društveno-ekonomski sistem socijalističke demokratije može stvarati i razvijati samo aktivan, materijalno i moralno zainteresovan pojedinac, čovek i građanin. Lična, politička, socijalna, ekonomska i druga prava građana postaju tako sastavni deo političke organizacije Jugoslavije. Komunisti će se i ubuduće zalagati za takav razvitak socijalističke demokratije koji će u sve većoj meri garantovati ljudskoj ličnosti nezavisnost i slobodu u izražavanju misli, verskih i drugih uverenja, u formiranju udruženja radi zadovoljavanja raznih ekonomskih, političkih socijalnih i kulturnih, stručnih, naučnih, sportskih i drugih interesa, u zaštiti neprikosnovenosti i integriteta ljudskog dostojanstva i ljudske ličnosti. Ta prava su radni ljudi u Jugoslaviji počeli i punijem smislu uživati tek u novom političkom uređenju, a u isto vreme su stekli i niz novih demokratskih prava koja niču iz socijalističkih ekonomskih odnosa i razvijenog društvenog samoupravljanja. Na osnovi principa i tekovina tog uređenja građaninu je obezbeđena puna ravnopravnost pred zakonom i pred sudom, lišena bilo kakvih javnih ili prikrivenih oblika diskriminacije u nacionalnom, verskom, rasnom ili drugom pogledu... Sloboda se ne može postići apstraktnom formulom. Ona niče iz određenih društvenih odnosa. Upravo zato svi napredni ljudi, a komunisti u prvom redu, smisao borbe za prava i slobodu čoveka vezuju s društvenim, političkim, kulturnim i idejnim promenama i s borbom za uspostavljanje takvog društvenog i političkog uređenja koje ta prava čini sredstvom stvaralačke i svesne afirmacije čoveka, a time i njegove lične i društvene slobode i njegovog ljudskog dostojanstva«.²²⁾ (podvukao I. V.)

Ovaj kurs Programa SKJ najdoslednije je izrazio Ustav SFRJ iz 1974. koji je označio i početak nove etape u razvoju socijalističke revolucije i na planu opšteljdske emancipacije, shvaćene u Marksovom smislu reči.

20) Marks—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 398.

21) Isto.

22) Program SKJ, Komunist, Beograd 1961, str. 144—145.

Ustavna koncepcija o slobodama i pravima čoveka i građanina u političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije znači ne samo dijalektičku negaciju (prevazilaženje) buržoaske i etatističko-birokratske demokratije (vladavine), nego kvalitativno nov i dosad nenadmašen koncept o pravima i slobodama čoveka i građanina u savremenom društvu.

Ustavni koncept o slobodi i pravima čoveka i građanina ne negira, već dijalektički prevazilazi klasična, tradicionalna prava i slobode, pri čemu se vrednosti starog društva prihvataju i dalje razvijaju kvalitativno novim sadržajima i proširivanjem novih prava i sloboda koje izviru iz prirode i usmerenosti socijalističkog samoupravnog sistema savremene Jugoslavije. Otuda »demokratski sistem socijalističkog samoupravljanja u poređenju sa građanskom demokratijom bitno povećava domet demokratskih prava i slobode i ljudskih sloboda upravo time što menja njihov karakter. Ta prava i slobode više ne mogu biti upotrebljeni za održavanje sistema klasne eksploatacije, a time političkog potčinjavanja većine vladavini manjine, nego postaju oruđa oslobođenog čoveka, tj. ogromne većine naroda za odbranu od svakog oblika eksploatacije i političkog potčinjavanja.«²³⁾

Slobode i prava čoveka i građanina u jedinstvenom sistemu ostvarivanja vlasti radničke klase i ostalih radnih ljudi izviru i nalaze se u funkciji razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. One proizilaze iz Ustavom utvrđenog neprekosnovenog položaja i uloge čoveka u ukupnom socijalističkom samoupravnom sistemu. Ustav SFRJ, stoga, ističe: »Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina utvrđeni ovim ustavom, *nerazdvojni su deo i izraz socijalističkih samoupravnih demokratskih odnosa u kojima se čovek oslobađa svake eksploatacije i samovolje i svojim radom stvara uslove za razviatak i slobodno izražavanje i zaštita svoje ličnosti i za postavljanje ljudskog dostojanstva. Slobode i prava čoveka i građanina ograničeni su samo jednakim slobodama i pravima drugih i interesima socijalističkog društva... Svaka aktivnost kojom se narušavaju ove slobode i prava čoveka i građanina protivna je interesima socijalističkog društva.*« (Osnovna načela, Odeljak IV, st. 1.) — podvukao I. V.

Ustav SFRJ je utvrdio, do sada u svetu najširu skalu prava i sloboda čoveka i građanina. Pri tome, pored tradicionalnih demokratskih prava i sloboda, ispunjenih novim socijalističkim sadržajima, konstituišu se niz novih prava i sloboda, u istoriji civilizacije, nepoznatih u drugim ustavima, što je izraz prirode i nivoa razvijenosti ne samo političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije, nego i potreba daljeg razvoja i usmerenosti socijalističkog samoupravnog sistema, odnosno socijalističke revolucije. Upravo, prirodi sistema socijalističkog samoupravljanja je imanentan sve širi i bogatiji demokratizam, jer on »ne može da postoji ni da funkcioniše niti da se razvija drukčije nego kao demokratski sistem. *Njegov opšti politički rezultat ne može da bu-*

²³⁾ E. Kardelj, Pravci daljeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Komunist, Beograd 1977., str. 110.

de ništa drugo nego stalno širenje dimenzija slobode čoveka. Kroz prizmu takve društveno-istorijske nužnosti, odnosno organske povezanosti demokratije i socijalističkog samoupravljanja, treba da posmatramo i problem demokratskih prava i ljudskih sloboda. Ta prava i slobode pre svega moraju da budu u funkciji prava radnog čoveka da ličnim izjašnjavanjem i kroz delegatski sistem ravnopravno i u demokratskoj saradnji i međusobnoj odgovornosti sa svim drugim ljudima — upravlja slobodno sam sobom, svojim radom i svojim interesima u društvu, a takođe da pre svega sam štiti takav svoj položaj²⁴⁾ — podvukao I. V.

1. Osnovna ustavna prava i slobode čoveka i građanina

Pošto osnovu i bitna obeležja socijalističkog samoupravnog sistema čine društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, raspodela prema radu i socijalističko samoupravljanje, po čemu se on i razlikuje od drugih društvenih sistema, tu i treba tražiti i naći determinante i izvorišta svih prava i sloboda čoveka i građanina u savremenom jugoslovenskom društvu, što i utvrđuje Ustav SFRJ. Posebno iz te osnove izrasta i snaži se niz novih prava i sloboda čoveka i građanina imanentnih samo istinskom socijalističkom samoupravnom sistemu. To se odnosi, pre svega, na dva temeljna prava čoveka i građanina, koja čine deo integralnih neprikosnovenih osnova položaja i uloge čoveka u našem društvu i to: *pravo na samoupravljanje i pravo radnog čoveka da uživa plodove svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice.* Upravo ova dva prava su čelna i čine osnovu svih drugih prava i slobode radnih ljudi i građana, a moguća su samo i jedino u uslovima društvene svojine sredstava za proizvodnju i dominantne uloge i vlasti radničke klase u socijalističkom samoupravnom društvu. Stoga su ta prava i osnovni institut na kojima počiva i čitav pravni sistem od kojih on nužno polazi u SFRJ. Ovo treba posebno istaći, jer ima niz teoretičara koji smatraju da je osnova svih sloboda i prava radnih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu »pravo na samoupravljanje«²⁵⁾, odnosno da je osnovni institut pravnog sistema u SFRJ samo pravo društvene svojine²⁶⁾ ili samo »pravo proizvođača na plodove svoga rada«²⁷⁾. Ova stanovišta su jednostrana, jer svako od ovih prava samo za sebe ne može biti osnova ostalim pravima i slobodama čoveka i pravnom sistemu našeg društva. Sva tri ova prava su u dijalektičkoj zavisnosti i uslovljenosti. Ni jedno samo za sebe uzeto ne može egzistirati niti može biti temelj svim ljudskim slobodama i pravima radnih ljudi i građana, te ni osnovni institut našeg pravnog sistema. To mogu biti samo ona neprikosnovena, osnovna prava koja čoveku i građaninu obezbeđuju ukupni društveni položaj i

²⁴⁾ E. Kardelj, Pravci daljeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, op. cit. str. 111.

²⁵⁾ E. Kardelj, Pravci daljeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, op. cit. str. 111.

²⁶⁾ Dr Rudolf Legardić, Prilog pitanju sistematizacije prava, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 4/1974.

²⁷⁾ Leon Geršković, Ustavne teme, Centar za aktuelni politički studij Narodnog sveučilišta, Zagreb 1976, str. 176.

odlučujuću ulogu i omogućuju kontinuirani razvitak socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Reč je, pre svega, o pravu čoveka na samoupravljanje i pravu na raspolaganje rezultatima njegovog rada u uslovima društvene svojine, kao novog društvenog odnosa i procesa, i vladajućeg položaja radničke klase u društvu.

1.1. Osnovna ustavna prava čoveka i građanina

1.1.1. Pravo na samoupravljanje spada u neprikosnovene osnove položaja i uloge čoveka u savremenom jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu. Na osnovu tog prava »svaki radni čovek ravnopravno sa drugim ljudima, odlučuje o svom radu, uslovima i rezultatima rada, o sopstvenim i zajedničkim interesima i o usmeravanju društvenog razvitka ostvaruje vlast i upravlja drugim društvenim poslovima« (Osnovna načela. Odeljak II, str. 3, Ustava SFRJ).

Pravo na samoupravljanje je kompleksno pravo, koje sadrži niz »neprikosnovenih i neotuđivih« ličnih i kolektivnih prava svakog čoveka u našem društvu. Ono je izraz novog položaja i uloge radnog čoveka u celini društvene reprodukcije i nerazdvojni deo procesa oslobađanja rada i čoveka i u tom sklopu procesa podruštvljavanja vlasti i upravljanja.

Ustav SFRJ ističe da je pravo radnog čoveka i građanina na samoupravljanje »neprikosnoveno i neotuđivo«. Suština tog prava je da se svakom čoveku i građaninu »obezbeđuje da odlučuje o svojim ličnim i zajedničkim interesima u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim zajednicama, kao i u svim drugim oblicima svog samoupravnog udruživanja i međusobnog povezivanja« (čl. 155). Tako »čovek postaje subjekt i nosilac svih društvenih odnosa i od takvog njegovog položaja i uloge u društvu proizilazi ceo naš društveno-ekonomski i politički sistem«. ²⁸⁾

Pravo na samoupravljanje je, po svojoj prirodi i usmerenosti, višedimenzionalno. Ono je lično i kolektivno, društveno-ekonomsko i političko, generičko pravo, te izraz i funkcija istorijskog poduhvata za ostvarivanje opšteljudske emancipacije.

Smisao prava na samoupravljanje ne iscrpljuje se samo u univerzalnom pravu na odlučivanje »o ličnim i zajedničkim interesima«, ono pretpostavlja i odgovornost svakog čoveka i građanina »za samoupravno odlučivanje i za sprovođenje odluka« (Ustav SFRJ br. 155, st. 2). To je sasvim razumljivo, jer samo donošenje odluka i na najširoj samoupravnoj osnovi nije garant ni završni čin procesa socijalističkog samoupravljanja. Ono pretpostavlja socijalistički sadržaj samoupravno donetih odluka i njihovo oživotvorenje u radnim i životnim sredinama društvene zajednice. Bez toga bi samoupravno odlučivanje bilo uzaludan posao čak i kada bi bile donete najbolje moguće odluke i uz najšire učešće samoupravljača.

²⁸⁾ E. Kardelj, Pravci daljeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, op. cit., str. 111.

1.1.2. Pravo radnog čoveka na rezultate svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice je, takođe, fundamentalno pravo kojim se obezbeđuje ukupni društveni položaj i uloga čoveka u socijalističkom samoupravnom društvu. Otuda Ustav SFRJ utvrđuje da neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka u našem društvu čine i »pravo radnog čoveka da uživa plodove svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice prema načelu »svako prema sposobnostima — svakom prema njegovom radu«, uz obavezu da obezbeđuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba« (Osnovna načela, Odeljak II, st. 3) podvukao I. V. Otuda društveni položaj i uloga čoveka u našem društvu ne zavisi ni od njegovog porekla, ni od bogatstva, ni od funkcija koju u društvu vrši, niti od nekih drugih faktora, već od rada i rezultata rada samog čoveka. Ustav zato i ističe: »Rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka, na osnovu jednakih prava i odgovornosti« (čl. 11) — podvukao I. V.

Ovo pravo je, iako još uvek »buržoasko pravo«, izraz negacije svih klasnih eksploatorskih društvenih odnosa. Ono je predvorje i istorijski nužna karika na putu do ostvarivanja temeljnog prava čoveka besklasnog društva da uživa plodove svoga rada prema načelu »Svako prema sposobnostima — svakome prema njegovim potrebama«.

Pravo čoveka da uživa plodove svoga rada nespojivo je sa eksploatacijom tuđeg rada. Stoga Ustav i ističe da »niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada« (čl. 11 st. 2) — podvukao I. V.). Isto tako »niko ne sme na bilo koji način onemogućavati ni ograničavati radnika da ravnopravno s drugim radnicima odlučuju o svom radu i uslovima i rezultatima svog rada« (čl. 11 st. 3 Ustava SFRJ) — podvukao I. V. Otuda ovo pravo znači onemogućavanje reprodukcije svojinskih i drugih monopola i privilegija.

Pravo čoveka na uživanje plodova rada, zajedno sa prvom na samoupravljanje, rezultat je borbe radničke klase na putu oslobođenja rada i čoveka. Ono je povezano i uslovljeno, te čini jedinstvo sa pravom rada društvenim sredstvima, kao novim socijalističkim samoupravnim pravom koje je produkt socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

1.1.3. Pravo rada sredstvima u društvenoj svojini je višedimenzionalno, jer je njime obuhvaćen »kompleks neotuđivih ekonomskih, socijalnih, demokratskih i drugih prava radnika koja se ne odnose samo na rad, odnosno na prostu reprodukciju, nego i na celokupnu društvenu reprodukciju i celokupni položaj radnog čoveka u društvu«. ²⁹⁾

Isto kao i prava čoveka na samoupravljanje i uživanje plodova svoga rada, i pravo rada sredstvima u društvenoj svojini je garancija socijalističkog samoupravljanja i društvene svojine kao novog društvenog odnosa. No, ono može da egzistira samo u uslovima društvene svojine sredstava za proizvodnju i socijalističkog samoupravljanja. Otuda je to, pre svega, »pravo radnika da slobodno i ravnopravno sa drugim

²⁹⁾ E. Kardelj, Pravci daljeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, op. cit., str. 201.

radnicima u udruženom radu, u uslovima međusobne zavisnosti i uzajamne odgovornosti, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada. To pravo radnik stiče automatski čim stupi na rad».³⁰⁾

Pravo rada sredstvima u društvenoj svojini je neotuđivo pravo radnika u udruženom radu da rade tim sredstvima »radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima u udruženom radu upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada« (čl. 13, st. 1 Ustava SFRJ). To pravo radnik u udruženom radu ostvaruje »u osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj radi i u svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava«, gde on »ravnopravno sa drugim radnicima, upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada i poslovima i sredstvima u celokupnosti odnosa društvene reprodukcije«, kao i »uređuje međusobne odnose u radu, odlučuje o dohotku koji ostvari u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i ističe lični dohodak« (čl. 14, st. 1 Ustava SFRJ). Svaki akt i radnja kojima bi se povredila ova prava radnika je protivustavan i društveno nedozvoljen.

Naravno, i pri ostvarivanju ovog prava osnovana organizacija udruženog rada je temeljna asocijacija udruženog rada.

Pravo rada sredstvima u društvenoj svojini ne dopušta radnicima da se odnose prema tim sredstvima bilo kako i po svojoj »slobodnoj volji«. Ustav SFRJ zato ističe da se, u ostvarivanju prava rada sredstvima u društvenoj svojini, radnici u udruženom radu »uzajamno odgovorni da se, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju, kao i da svoje radne obaveze savesno izvršavaju.

Radnici u udruženom radu ne mogu u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na njihovom radu« (čl. 14) podvukao I. V.

U skladu sa prirodom i namenom sredstava u društvenoj svojini samo se ustavom i zakonom uređuju prava, obaveze i odgovornosti radnika u udruženom radu u pogledu raspolaganja, korišćenja i upravljanja tim sredstvima (čl. 13, st. 2, Ustav SFRJ).

1.1.4. Pravo na rad, koje jemči Ustav (čl. 159), sastavni je deo prava na rad sredstvima u društvenoj svojini i prava raspolaganja od strane radnika plodovima svoga rada. Naravno, da ono prethodi i pravu rada radnika društvenim sredstvima i pravu na rezultate svoga rada. Jer tek realizacijom prava rada, kroz zasnivanje radnog odnosa, mogu se ostvariti i pravo rada društvenim sredstvima i raspolaganja rezultatima rada prema radnom doprinosu.

Pravo na rad je tekovina izvojevana u socijalističkoj revoluciji. Ono je prisutno kao zahtev radničke klase u svim njenim revolucionarnim akcijama i poduhvatima. Ovo pravo je od egzistencijalnog značaja za čoveka iz više razloga. Pre svega, rad je neophodan uslov produkcije i reprodukcije čovekovog neposrednog života i kreator ljudske ličnosti. Engels ističe: »Rad je izvor bogatstva, kažu politički ekonomisti. On to zaista i jest uz prirodu koja mu pruža materijal, što on pretvara

³⁰⁾ Isto, str. 112.

u bogatstvo. Ali on je beskrajno više od toga. On je prvi i osnovni uvjet svega ljudskog života, i to u tolikoj mjeri da u izvjesnom smislu moramo reći: *rad je stvorio čovjeka*«. ³¹⁾

Pravo na rad u socijalističkom društvu pretpostavlja oslobođen rad od otuđenosti koja je u svim najamnim sistemima klasnog društva izvor svih drugih otuđenosti i nesloboda čoveka u društvu. Marks je istakao da u uslovima društvene proizvodnje gde je uspostavljen najamni sistem »rad radniku je spoljašnji rad, tj. da ne pripada njegovoj suštini, da se on stoga u svom radu ne potvrđuje nego, poriče, da se ne osjeća sretnim, nego nesretnim, da ne razvija slobodnu, fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava svoj duh. Stoga se radnik osjeća kod sebe tek izvan rada, a u radu se osjeća izvan sebe. Kod kuće je, kad ne radi, a kad radi nije kod kuće. Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, prisilan rad.

Stoga on nije zadovoljen je jedne potrebe nego je samo *sredstvo* da zadovolji potrebe izvan njega. Njegova otuđenost jasno se pokazuje u tome, da se rad izbjegava kao kuga, čim ne postoji fizička ili druga prisila... Stoga dolazi (u uslovima otuđenosti rada i čoveka — I. V.) da se čovjek (radnik) osjeća samodjelatan samo u svojim životinjskim funkcijama, jelu, piću, najviše još u stanu, idr.; a u svojim ljudskim funkcijama osjeća se kao životinja, životinjsko postaje ljudsko, a ljudsko postaje životinjsko.

Budući da otuđeni rad čovjek: 1) otuđuje prirodu, 2) samog sebe, njegovu djelatnu funkciju, njegovu životnu djelatnost, on čovjeku otuđuje rad, on mu generički život čini sredstvom individualnog života.

Otuđeni rad čini, dakle, i

3) *čovjekovo generičko biće*, kao prirodu, tako i njegovu duhovnu generičku moć, njemu *tudim* bićem, *sredstvom* njegove *individualne* egzistencije. On otuđuje čovjeku njegovo vlastito tijelo i prirodu izvan njega, njegovo duhovno biće, njegovo *ljudsko* biće.

4) Neposredno konzekvencija toga, što je čovjeku otuđen proizvod svoga rada, svojoj životnoj djelatnosti, svom generičkom biću, jest *otuđenje čovjeka od čovjeka*«. ³²⁾

Čitav savremeni socijalistički samoupravni, posebno društveno-ekonomski, sistem u funkciji je istorijskog poduhvata radničke klase na pravcu likvidacije uslova otuđenosti rada i čoveka. Pri tome je najznačajnije da pravo rada pretpostavlja takvu ulogu radnika u udruženom radu da, on sâm odlučuje u odnosima ravnopravnosti, uzajamnosti i odgovornosti o svom radu, uslovima i rezultatima rada i time »neposredno utiče na svoj sopstveni materijalni položaj. *Rad postaje slobodan* a radni odnosi gube karakter najamnog odnosa. Takav slobodan stvaralački rad u isto vreme postaje faktor materijalnog napretka društva, i stalnog unapređivanja socijalističkih odnosa među ljudima. Počinju se stvarati uslovi za postepeno ukidanje suprotnosti između umnog i fizičkog rada. *Društvo kao celina sve više se konstituiše u zajednicu proizvođača*, u kojoj su svi zainteresovani za što racionalnije upravlja-

³¹⁾ F. Engels, *Dijalektika prirode*, Kultura, Zagreb 1950., str. 130.

³²⁾ Marks — Engels, *Rani radovi*, op. cit., str. 213, 215, 217.

nje stvarima i za što produktivniji rad svakog i svoju. Rezultat u toj oblasti materijalnih i društvenih odnosa određuju, ne samo stepen materijalnog blagostanja, no i stepen stvarne slobode pojedinaca (podvukao I. V.).³³⁾

U celini gledano, ustavno pravo na rad je veoma kompleksno, pa se ne može svesti samo na pravo zasnivanja radnog odnosa.

Pravo na rad, u uslovima još nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga naše zajednice, ne znači automatski pravo na radno mesto (zaposlenje) svakog pojedinca. Ustav, međutim, stavlja u dužnost svima »koji upravljaju ili raspolažu društvenim sredstvima«, kao i društveno-političkim zajednicama da stvaraju sve povoljnije uslove za ostvarenje prava na rad. Društvena zajednica stvara uslove za osposobljavanje građana koji nisu potpuno sposobni za rad, kao i uslove za njihovo odgovarajuće zaposlenje.

Ko neće da radi, a sposoban je za rad, ne uživa prava i zaštitu na osnovu rada« (čl. 159 Ustava SFRJ).

Znači, kurs je našeg društva da se stvore uslovi da pravo na rad uključuje i pravo na odgovarajuće radno mesto svakom radno sposobnom pojedincu u našem društvu.

Ustav SFRJ ističe, takođe, da su, »prava stečena na osnovu rada neotuđiva« (čl. 159), kao i da su svakom građaninu pod jednakim uslovima, dostupni »svako radno mesto i funkcija u društvu« (čl. 160).

Prema Ustavu svaki prinudni rad je zabranjen (čl. 160). Radniku ne može prestatí rad ukoliko to ne želi, osim u uslovima i na način koji to utvrđuje samo zakon (čl. 159).

Pod uslovima određenim zakonom zajemčeno je Ustavom pravo radnika »na materijalno obezbeđenje za vreme privremene nezaposlenosti« (čl. 159 Ustava SFRJ).

Iako je *slobodu rada* Ustav SFRJ utvrdio posebnim članom ona je sastavni deo prava na rad. Sloboda rada, koja je zajamčena Ustavom, pretpostavlja pravo svakog da »slobodno bira svoje zanimanje i svoje zaposlenje« (čl. 160).

Isto tako elemenat prava na rad čini i »pravo na uslove rada koji obezbeđuju fizički i moralni integritet i sigurnost« radnika. Ovde nije reč samo o preduzimanju mera na planu higijensko-tehničke zaštite, već se ovo pravo odnosi i na »sve druge uslove koji moraju da budu postavljeni tako da doprinose humanizaciji radnog procesa i da ne ugrožavaju već stimuliraju razvoj ljudske ličnosti.«³⁴⁾ U tom pogledu Ustav SFRJ ističe da »omladina, žene i invalidna lica uživaju posebnu zaštitu« (čl. 162).

1.1.5. Pravo radnika na ograničeno radno vreme, iako je sastavni element prava na rad i uslove rada, posebno ga valja istaći ne samo zbog toga što spada među prve borbene zahteve radničke klase, nego i zato što su klasici marksizma ovom pitanju posvećivali veliku i posebnu pažnju. Oni su čak u skraćivanju radnog vremena videli osnovni uslov razvijanje slobodne i svestrane ličnosti.

³³⁾ Program SKJ, op. cit., str. 111.

³⁴⁾ Dr Aleksandar Fira, Ustavno pravo, Privredni pregled, Beograd 1976., str. 288.

Marks je u »Kapitalu«, govoreći o novom društvu, piše: »Stvarno društveno bogatstvo i mogućnost stalnog proširivanja procesa reprodukcije ne zavisi dakle od dužine viška rada, već od njegove proizvodnosti, i od više manje bogatih uslova proizvodnje u kojima se on vrši. Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad, koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrshodnošću, po prirodi stvari ono, dakle, leži sa one strane oblasti materijalne proizvodnje. Kao god što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reproducirao svoj život, tako to mora činiti i civilizovani čovek, i on to mora u svim društvenim oblicima i pod svim mogućim načinima proizvodnje. Sa njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe, ali se u isto vreme uvećavaju i proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi proizvođači urede ovaj svoj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila, da ga vrši sa najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti, kao svoj osnovi. Skraćenje radnog dana jeste osnovni uslov« (podvukao I. V.)³⁵⁾

Skraćenje radnog vremena je na kursu oslobođenja rada od otuđenosti i jedan od uslova svestranog razvoja čoveka kao generičkog (rodnog) bića. Klasici marksizma su isticali čovek ne sme biti rob svoga tela. On mora imati na raspolaganju vreme »da bi mogao i duhovno raditi i uživati«. Napredak proizvodnih snaga stvara mu to vreme, jer tek »visokorazvijene proizvodne snage omogućuju skraćenje radnog dana, ali u korist povećanja vremena u kojem se omogućuje puni razvitak radne snage«.³⁶⁾

Klasici marksizma ističu »Slobodan razvitak individualnosti zato — ne skraćenje nužnog radnog vremena, radi povećanja viška rada, već opšte svođenje nužnog rada društva na minimum. Tome odgovara umetničko, naučno itd. vaspitanje individua u slobodno za sve njih vreme i sredstvima napravljenim dostupnim za sve... Šparanje radnog vremena istovetno je sa povećanjem slobodnog vremena, tj. vremena za puni razvoj individua, koja sa svoje strane kao najveća proizvodna snaga obratno deluje na proizvodnu snagu rada«.³⁷⁾

Dakle, idejne primese za ustavno utvrđivanje prava radnika na ograničeno radno vreme treba tražiti u stavovima klasika marksizma i idejno-političkim i praktičnim iskustvima i tekovinama revolucionarne borbe radničke klase za oslobođenje rada i čoveka.

Ustav SFRJ ističe da radno vreme radnika ne može da bude duže od 42 časa u sedmici. U određenim delatnostima i u određenim slučajevima jedino se zakonom može propisati da radno vreme, za ograničeni period, može da bude duže od 42 časa u sedmici, »ako to priroda

³⁵⁾ K. Marks, Kapital, BIGZ, Beograd 1971, str. 1522—1523.

³⁶⁾ Dr Dušan Čalić, Marksizam i socijalističko samoupravljanje, Globus Zagreb, 1974, str. 39.

³⁷⁾ Marks-Engels, O umetnosti (na ruskom) I, str. 263.

posla ili izuzetne okolnosti zahtevaju» (čl. 162). Isto tako »zakonom se mogu odrediti uslovi za skraćivanje radnog vremena« (čl. 162, st. 2).

Povezano sa pravom radnika na ograničeno radno vreme je i njegovo »*pravo na dnevni i nedeljni odmor, kao i na plaćeni godišnji odmor* u trajanju od najmanje osamnaest radnih dana« (čl. 162 Ustava SFRJ). Radnici u udruženom radu sami utvrđuju koliko traje godišnji odmor. On se obično kreće do 30 radnih dana, a negde i više.

1.1.6. Pravo na obrazovanje je takvo pravo koje svakom čoveku omogućuje »da, pod jednakim uslovima utvrđenim zakonom, stiču znanja i stručnu spremu na svim stupnjevima obrazovanja, u svim vrstama škola i u drugim ustanovama za obrazovanje« s tim što je »obavezno osnovno školovanje u trajanju od najmanje osam godina« (čl. 165).

Ustav ističe da materijalne i druge uslove za rad i unapređenje delatnosti obrazovnih institucija, u skladu sa zakonom, a na načelima uzajamnosti i solidarnosti, obezbeđuju radni ljudi, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice i društveno-političke zajednice u samoupravnim interesnim zajednicama (čl. 165, st. 2).

1.1.7. Pravo radnika na zdravstvenu i drugu zaštitu i ličnu sigurnost na radu (čl. 162, st. 3 Ustava SFRJ). Ovo pravo je povezano sa pravom radnika na uslove rada kojim se obezbeđuje fizički i moralni integritet i sigurnost radnika u udruženom radu.

1.1.8. Pravo radnika na socijalno osiguranje je izraz i konkretizacija ustavnog načela o *pravu čoveka na ličnu sigurnost*. Ustav SFRJ ističe da se ovo pravo obezbeđuje obaveznim osiguranjem »*na načelima uzajamnosti i solidarnosti i minulog rada* u samoupravnim i interesnim zajednicama, a na osnovu doprinosa iz ličnog dohotka i doprinosa iz dohotka organizacija udruženog rada, odnosno iz doprinosa iz sredstava drugih organizacija ili zajednica u kojima rade« radnici (čl. 163).

Socijalnim osiguranjem radnici, u skladu sa zakonom, obezbeđuju niz prava kao što su: a) pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava u slučaju bolesti, b) prava za slučaj smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, c) prava za slučaj nezaposlenosti, d) pravo na starosnu penziju, e) prava za slučaj porođaja, kao i prava na druge oblike socijalnog osiguranja. Osiguranik ima određena prava (na zdravstvenu zaštitu, pravo na porodičnu penziju kao i druga prava na osnovu socijalnog osiguranja) za članove svoje porodice.

Radni ljudi i građani koji nisu obuhvaćeni obaveznim socijalnim osiguranjem imaju ona prava iz socijalnog osiguranja koja je utvrdio zakon na načelima uzajamnosti i solidarnosti (čl. 163, st. 2 Ustava SFRJ).

Socijalno osiguranje je »važan uslov za razvitak proizvodnosti rada čoveka, za njegovu ekonomsku i duhovnu sigurnost i za ostvarivanje niza njegovih prava, a posebno prava na rad. Socijalno osiguranje istovremeno razvija solidarnost radnih ljudi, dopunjava primenu načela raspodele prema radu i otklanjanja u određenoj meri strah čoveka

za život i od mogućih neizvesnosti. Time socijalno osiguranje potvrđuje i pravo na život i na ljudsko dostojanstvo«³⁸⁾

1.1.9. Pravo čoveka na zaštitu zdravlja prisutno je i ranije u našem ustavnom sistemu. Ono pretpostavlja odgovarajući sistem zdravstvene zaštite onih građana koji nisu socijalno osigurani a »imaju pravo na zaštitu zdravlja iz društvenih sredstava« što se utvrđuje zakonom (čl. 186 Ustava SFRJ).

1.1.10. Pravo boraca NOR-a vojnih invalida i njihovih porodica je pravo kojim se »obezbeđuje se njihova socijalna sigurnost i posebna prava koja se utvrđuju zakonom.

Vojnim invalidima obezbeđuje se osposobljavanje za rad, invalidska prava i drugi oblici zaštite« (čl. 187 Ustava SFRJ).

1.1.11. Pravo majke i deteta na »posebnu društvenu zaštitu«, pretpostavlja posebnu društvenu zaštitu maloletnika o kojima se roditelji ne staraju, kao i drugih lica koja nisu u mogućnosti da se sama brinu o sebi i zaštiti svojih prava i interesa (čl. 188).

1.1.12. Pravo porodice na društvenu zaštitu saglasno je ulozi porodice u našem društvu koja se smatra osnovnom zajednicom gde se obezbeđuje ne samo biološka reprodukcija ljudi, nego i vrše niz značajnih društvenih funkcija.

Osnovni odnosi u porodici i braku uređuju se zakonom.

Roditelji imaju ne samo pravo, nego i dužnost da se »staraju o podizanju i vaspitanju svoje dece. Deca su dužna da se staraju o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć« (čl. 190, st. 3 Ustava SFRJ). Inače, deca rođena van braka »imaju ista prava i dužnosti kao i deca rođena u braku« (čl. 190, st. 4). Brak se punovažno zaključuje pred nadležnim organom slobodnim pristankom lica koja sklapaju brak (čl. 190, st. 2).

1.1.13. Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece »može se ograničiti samo radi zaštite zdravlja« (čl. 191 Ustava SFRJ). To je novo ustavno pravo.

1.1.14. Pravo na pomoć društvene zajednice imaju po Ustavu SFRJ svi građani »koji su nesposobni za rad a nemaju sredstva potrebnih za izdržavanje« (čl. 180). Ovo pravo je izraz solidarnosti i primene principa socijalne politike koju neguje i unapređuje naše društvo.

1.1.15. Pravo građanina na stan utvrđeno je u Ustavu SFRJ na taj način što se građanima koji stanuju u stanu u društvenoj svojini zajemči sticanje stanarskog prava, »kojim mu se obezbeđuje da, pod uslovima određenim zakonom, trajno koristi stan u društvenoj svojini radi zadovoljavanja ličnih i porodičnih stambenih potreba« (čl. 164).

Zakonom se uređuje i pravo korišćenja stanova u svojini građana.

³⁸⁾ Dr Jovan Đorđević, Socijalizam i ljudske slobode, Borba, br. 4, Beograd 5. III 1978., str. 23.

Inače, Ustav ističe da je »stan nepovrediv. *Niko bez rešenja donesenog na osnovu zakona ne sme ući u tuđ stan* ili druge prostorije, ni u njemu vršiti pretresanje protiv volje njihovog držioca« (čl. 184). Ova odredba o nepovredivosti stana je od izuzetnog značaja za poštovanje ličnosti, sloboda i očuvanje integriteta ljudi u našem društvu.

1.1.16. Pravo nasleđivanja zajemčeno je Ustavom. Zakonom se uređuje nasleđivanje. Međutim, »niko ne može na osnovu nasleđivanja zadržati u svojini nepokretnosti i sredstva u obimu većem nego što je ustavom ili zakonom određeno.

Nasleđivanje imovine lica koje je uživalo socijalnu ili drugu pomoć društvene zajednice može se zakonom ograničiti« (čl. 94, Ustav SFRJ).

1.1.17. Pravo na zdravu životnu sredinu je novo ustavno pravo, ne samo kod nas, već i u svetu. Društvena zajednica je dužna da obezbeđuje uslove za ostvarivanje prava čoveka na zdravu životnu sredinu (čl. 191 Ustav SFRJ). Pored ove obaveze Ustav ističe da »svako ko iskorišćava zemljište, vodu ili druga prirodna dobra dužan je da to čini na način kojim se obezbeđuju uslovi za rad i život čoveka u zdravoj sredini. Svako je dužan da čuva prirodu i njena dobra, prirodne znamenitosti i retkosti« (čl. 193).

1.1.18. Pravo odbrane zemlje je »neprikosnoveno i neotuđivo pravo i najviša dužnost i čast svakog građanina« (čl. 172). Ovo pravo je od izuzetne važnosti za jačanje odbrambenih sposobnosti naše zajednice i ostvarivanja koncepta opštenarodne odbrane. Ono spada u red čelnih neprikosnovenih i neotuđivih prava čoveka i građanina u našem društvu.

1.1.19. Pravo građanina da učestvuju u društvenoj samozaštiti je ustavom utvrđeno pravo (čl. 173). Ono pretpostavlja aktivno učešće i odgovornost svih građana na planu jačanja društvene samozaštite čime se garantuje lična i društvena bezbednost i sigurnost ljudi naše zajednice. Ono je i jedna od dužnosti građana na koju ih obavezuje Ustav.

1.1.20. Pravo građana da bude izabran i bira (biračko pravo) članove delegacija i delegate, radi odlučivanja u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim zajednicama, sastavni je deo prava na samoupravljanje i ostvarivanje vlasti radničke klase i radnih ljudi uopšte u našem društvu. Biračko pravo je opšte. Starosni cenzus od 18. godina, a u organizacijama udruženog rada i ne postoji, je među najniže u svetu.

1.1.21. Pravo građanina na obaveštenost »o događajima u zemlji i u svetu koji su od interesa za njegov život i rad, kao i o pitanjima od interesa za zajednicu« (čl. 168) je jedno od demokratskih prava koje je u dijalektičkoj međuzavisnosti sa ostvarivanjem prava na samoupravljanje.

Ustav zajemčuje »pravo na ispravku objavljene informacije kojom se nanosi povreda prava ili interesa čoveka, organizacije ili organa (čl. 168, st. 3).

Tome treba dodati i Ustavom utvrđeno pravo građanina da putem informisanja izražavaju i objavljuju svoja mišljenja (čl. 167, st. 2) — podvukao I. V.

1.1.22. Pravo građanina da »podnosi predstavke i predloge telima i organima društveno-političkih zajednica i drugim nadležnim i organizacijama, da dobije odgovor na njih, kao i da preduzima političke i druge inicijative od opšteg interesa« (čl. 157 Ustava SFRJ) je jedno od značajnih demokratskih i samoupravnih prava koja proizilaze iz prava na samoupravljanje. Ono širi prostor za razvijanje stalnih inicijativa radnih ljudi i građana bez čega je nezamisliv razvoj i uspešno funkcionisanje socijalističkog samoupravnog sistema.

1.1.23. Pravo čoveka i građanina na »jednaku zaštitu svojih prava u postupku pred sudom, državnim i drugim organima i organizacijama, koje rešavaju o njegovim pravima, obavezama i interesima« (čl. 180 st. 1 Ustava SFRJ) spada među značajna lična prava kojim se obezbeđuje jednakost ljudi.

Osim toga, Ustav jemči »pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluka sudova, državnih organa i drugih organa i organizacija, kojima se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu« (čl. 180 st. 2).

1.1.24. Pravo građanina na odbranu zajemčeno je Ustavom. Stoga »niko ko je dostižan sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka, ne može biti kažnjen, ako po zakonu nije saslušan ili ako mu nije data mogućnost da se brani.

Okrivljeni ima pravo da sebi uzme branioca kome se, saglasno zakonu, omogućava odbrana i zaštita prava i interesa okrivljenih. Zakonom se određuje u kojim slučajevima okrivljeni mora imati branioca« (čl. 182).

1.1.25. Pravo na naknadu štete građaninu zajemčeno je Ustavom u slučaju »kada mu pričine štetu, u vezi s obavljanjem službe ili druge delatnosti državnog organa, odnosno organizacije koji vrše poslove javnog interesa, svojim nezakonitim ili nepravilnim radom lice ili organ koji vrši tu službu ili delatnost.

Štetu je dužna nadoknaditi društvena zajednica, odnosno organizacija u kojoj se vrši delatnost ili služba. Oštećeni ima prava da, u skladu sa zakonom, zahteva naknadu i neposredno od lica koje je počinilo štetu« (čl. 199 Ustava SFRJ).

1.1.26. Pravo na ravnopravnost naroda i narodnosti i svih građana u našoj zemlji obezbeđeno ustavom izraz je ne samo doslednog primenjivanja načela koje sadrži samoupravni socijalistički federalizam, nego i izvojevanih tekovina naše revolucije i njenih vrednosti. S tim u vezi je i pravo pripadnika narodnosti na upotrebu svog jezika i pisma i pravo na nastavu na svom jeziku i u skladu sa Ustavom i zakonom.

Reč je o pravu koje isto tako izražava realizaciju i obezbeđenje pune ravnopravnosti naroda i narodnosti u našoj višenacionalnoj društvenoj zajednici, (čl. 171 Ustav SFRJ).

Inače, jezici i pisma naroda Jugoslavije su ravnopravni. Ustav ističe da građani »jednaki u pravima i dužnostima bez obzira na nacionalnost, rasu, pol, jezik, veroispovest, obrazovanje ili društveni položaj. Svi su pred zakonom jednaki (čl. 159) — podvukao I. V.

1.1.27. *Pravo na državljanstvo* podrazumeva pravo građanina da uživa i u inostranstvu zaštitu SFRJ. Ustav ističe da državljanin SFRJ »ne može biti lišen državljanstva, udaljen iz zemlje ni ekstradiran«. Osim toga, »državljaninu SFRJ koji je otsutan iz zemlje, a ima i drugo državljanstvo, može se samo izuzetno, na osnovu saveznog zakona, oduzeti državljanstvo SFRJ, ako svojim radom nanosi štetu međunarodnim ili drugim interesima Jugoslavije ili ako odbije da vrši dužnosti građanina« (»čl. 200, Ustav SFRJ).

1.1.28. *Pravo azila stranim državljanima*, koji po Ustavu, inače, u Jugoslaviji uživaju slobode i prava kao i državljanin SFRJ kao i imaju i druga prava i dužnosti utvrđene zakonom i međunarodnim ugovorom (čl. 201), i licima bez državljanstva — zajemčeno je Ustavom ukoliko »se progone zbog zalaganja za demokratske poglede i pokrete, za socijalno i nacionalno oslobođenje, za slobodu i prava ljudske ličnosti ili za slobodu naučnog ili umetničkog stvaranja« (čl. 202).

Makar i nepotpun osvrt na osnovna ustavom utvrđena prava, čija je skala najšira u svetu ukazuje da se njima obezbeđuju svestran razvoj i dostojanstvo ljudske ličnosti i demokratski socijalistički samoupravni društveni odnosi koji čoveka čine subjektom u društvu. Ako se tim pravima dodaju Ustavom utvrđene slobode onda je posve sigurno, da naše društvo obezbeđuje najširi demokratizam i slobodan razvoj svakog pojedinca što je uslov slobodnog razvitka svih ljudi »u društvenoj zajednici u kojoj je čovek najveća vrednost«, a »lična sreća najviši cilj socijalizma« (Program SKJ).

1.2. Osnovne ustavne slobode čoveka i građanina

Marks je ljudskim slobodama posvećivao posebnu pažnju. Upozoravao je da je sloboda »toliko suštinska za čoveka da je i njeni protivnici ostvaruju na taj način što se bore protiv njene realnosti, oni žele da prisvoje kao najskupoceniji nakit ono što su poricali kao nakit ljudske prirode. Ni jedan čovek se ne bori protiv slobode, on se u najgorem slučaju bori protiv slobode drugih ljudi. Otuda je svaka vrsta slobode oduvek postojala, samo jednom kao posebna privilegija, a drugi put kao opšte pravo.«³⁹⁾ — podvukao I. V. Za Marksa je sloboda generička suština čoveka i celog njegovog ljudskog postojanja. Otuda on i kaže da pojam slobode »ne obuhvata samo sadržinu, nego isto toliko i način moga života, ne samo to da ja činim slobodno, već da to ja činim slobodno« (Marks).

³⁹⁾ Marks—Engels, Dela I tom, Prosveta, Beograd 1975., str. 217—218.

Naše socijalističko samoupravno društvo slobodama čoveka i građanina posvećuje izuzetnu brigu. O tome govori i ustavno određene slobode čoveka i građanina. Klasične slobode, koje su u demokratskim društvima ranije zapisane u ustavima, ispunjene su novom socijalističkom sadržinom. One su izraz sve šireg demokratizma i vraćanja čovekove otuđene ličnosti, koju su svi klasni sistemi pretvarali u svojину privatnog vlasnika i države. Čovek u našem društvu »bivajući društven, postaje sve više svoj, bivajući svoj, postaje sve više društven« (Program SKJ).

1.2.1. *Sloboda naroda i narodnosti* je zajemčena Ustavom. Naime, Ustav SFRJ obezbeđuje građaninu jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice punu »slobodu izražavanja pripadnosti narodu, odnosno narodnosti« i slobodu »izražavanja nacionalne kulture« kao i slobodu »upotrebe svog jezika i pisma« (čl. 170). Garantovanje ovih sloboda uslov je ne samo svestranog i slobodnog života i razvoja svakog naroda i narodnosti, nego i njihove ravnopravnosti i jedinstva u našoj zajednici.

Saglasno pravu na »slobodu misli i opredeljenja« Ustav ističe da građanin »nije dužan da se izjašnjava kome narodu, odnosno kojoj narodnosti pripada, ni da se opredeljuje za pripadnost jednom od naroda, odnosno jednoj od narodnosti« (čl. 170 st. 2). Ova ustavna odredba je na kursu ne samo obezbeđivanja slobode opredeljenja ljudi u našem društvu, nego i pretpostavka suzbijanja nacionalizma i stabilnijeg razvoja međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Inače, Ustav SFRJ ističe da je protivustavno i kažnjivo »svako propagiranje ili sprovođenje nacionalne neravnopravnosti kao i svako raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti« (čl. 170, st. 3).

1.2.2. *Sloboda udruživanja* spada među značajna društveno-politička prava čoveka i građanina u našem društvu. Radni ljudi se slobodno udružuju u društveno-političke i druge društvene organizacije, koje su sastavni deo integralnog socijalističkog samoupravnog sistema. Oni se udružuju »radi ostvarivanja i usklađivanja svojih interesa i samoupravnih prava u skladu sa opštim interesima socijalističkog društva, kao i radi vršenja određenih društvenih poslova i razvijanja raznovrsnih aktivnosti« (Ustav SFRJ, Odelj. IV).

Sloboda udruživanja uslov je razvoja demokratskog društveno-političkog života i potrebe obezbeđivanja vlasti radničke klase i svih radnih ljudi. Slobodno i dobrovoljno udruživanje i delatnost radnih ljudi i građanina u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama je na tom kursu.

Ova sloboda, kao ni druge ustavne slobode i prava ne mogu se zloupotrebljavati ni u kom pogledu, pogotovo ne protiv sistema i vlasti radničke klase.

1.2.3. *Sloboda štampe i drugih vidova informisanja i javnog izražavanja* zajemčena je Ustavom. Ona podrazumeva i »pravo građana i organizacija da, pod uslovima utvrđenim zakonom, mogu izdavati

štampu i širiti informacije putem drugih sredstava informisanja«, kao i pravo da putem tih sredstava »izražavaju i objavljuju svoja mišljenja« (čl. 167, Ustav SFRJ).

Ustav utvrđuje dužnost štampe, radia, televizije i drugih sredstava javnog informisanja i komuniciranja da »*istinito i objektivno obavještavaju javnost, kao i da objavljuju mišljenja i informacije organa, organizacija i građana koji su od interesa za javnost*« (čl. 168) — podvukao I. V.

Marks je slobodu štampe shvatao kao izraz »slobode duha«, a »ne pravo slobode protiv duha«. Pišući o slobodi štampe još u »Rajnskim novinama«, Marks slobodu štampe smatra kao izraz i materijalizaciju opšte ljudske slobode, koja je oduvek prisutna makar kao »posebna privilegija« jednih »drugi put kao opšte pravo«. On dalje kaže, za slobodu štampe do je ona »vazda budno i svevideće oko narodnog duha, oličenje povezivanja naroda prema samom sebi, večita spona koja spaja pojedinca sa državom i sa svetom, oteľovljena kultura koja materijalne borbe preobražava u duhovne borbe i idealizuje njihovu grubu materijalnu formu. Ona je bezobzirna ispovest naroda pred samim sobom, a ispovest kao što je poznato ima spasilačku snagu.«⁴⁰⁾

Marks je energično bio protiv cenzure štampe, za koju je u ovoj ili onoj formi uvek birokratija i autokratska vlast uopšte. Za Marksa je cenzura štampe akt neslobode i birokratska mera koju »kao rđavu instituciju treba ukinuti«. Cenzura, kaže Marks, »ne može sprečiti ni jednu opasnost koja bi bila već od nje. Nesloboda je stoga istinski suprotna opasnost za čoveka.«⁴¹⁾ On ističe da cenzura štampe ne samo što od »svake zabranjene knjige stvara izvanrednu knjigu, što okiva neslobodan duh naroda i sl., nego izražava i realnost pri čemu reakcionarna vlada čuje svoj sopstveni glas i istrajava u obmani da sluša glas naroda. Zato narod sa svoje strane delom pada u političko praznoverje, delom u političku nevericu, a delom sasvim se odvrativši od državnog života postaje privatna rulja.«⁴²⁾

1.2.4. *Sloboda misli i opredeljenja* je jedna od demokratskih sloboda koju garantuje Ustav (čl. 166). Ona spada u osnovne društvenopolitičke slobode, a istovremeno je pretpostavka i uslov ostvarivanja drugih sloboda i prava čoveka i građanina, posebno prava na samoupravljanje. Nema socijalističkog samoupravljanja ako samoupravljač nema pravo da slobodno izražava misli o bilo kom pitanju njegovog društvenog interesa. Ako je sloboda misli bila čim ograničavana i njom se manipuliše samoupravljač nije subjekat nego objekat u odlučivanju. U političkom životu bez slobode misli čovek se ne ispoljava kao slobodna kreativna ličnost već kao osakaćena i podanička.

Sloboda opredeljenja čoveka je imanenta socijalističkom samoupravnom društvu. Otuda je ona i novo ustavno pravo. Sloboda opredeljenja znači »pravo i mogućnost čoveka da bude ono što jeste, upravo da izrazi svoja osećanja, misli, stavove i poglede prema svetu i

⁴⁰⁾ Marks—Engels, Dela I, tom. Prosveta, Beograd 1975, str. 225—226.

⁴¹⁾ Isto, str. 225.

⁴²⁾ Isto, str. 228.

njegovim odnosima i pojavama po sebi i od sebe i time van svog i uticaja sa strane. Ona znači potvrdu slobodnog unutrašnjeg moralnog, misaonog i intelektualnog integriteta i pravo na doslednost u spoljnom ispoljavanju čoveka. Ono znači pravo na jedinstvo misli i dela, reči i postupaka, pravo na moralno jedinstvo i integritet ljudske ličnosti.⁴³⁾

Sloboda opredeljenja čoveka u našem društvu pretpostavlja obezbeđivanje i prisustvo moralno hrabre ličnosti koja bez obzira na mogući rizik i nerazumevanje iznosi i brani svoje opredeljenje, bori se za njih uz dužno poštovanje i toleranciju prema mišljenjima i opredeljenjima drugih. Ona ujedno pretpostavlja i beskompromisnost svakog čoveka u borbi protiv konzervativnih opredeljenja koja pružaju otpor oslobađanju rada i čoveka.

Sloboda opredeljenja ne znači konformizam i liberalizam. Ona zahteva doslednost i istrajnost u borbi protiv trulih kompromisa kojih ne sme biti pri opredeljivanju kad su u pitanju vitalne vrednosti čoveka i društvene zajednice izražene istorijskim interesima radničke klase i ciljevima socijalističke revolucije.

Sloboda misli i opredeljenja, odnosno samoopredeljenja pretpostavlja i u sebe uključuje druga ustavna prava i slobode kao što su: sloboda govora, zbora i javnog okupljanja, sloboda veroispovesti, naučnog i umetničkog stvaranja i dr.

1.2.5. Sloboda govora, zbora i javnog istupanja i okupljanja znači i pravo radnog čoveka i građanina da može slobodno i bez ograničenja, saglasno ustavu i principima socijalističkog morala, iznositi svoja mišljenja i opredeljenja o bilo kojem pitanju njegovog i opštedruštvenog interesa. Načini na koji se izražava i obezbeđuje ova sloboda i pravo su različiti (verbalno, pisanom reči, slikom i dr.).

Sloboda zbora i javnog okupljanja predstavlja takvu slobodu koja ljudima omogućava da se javno i organizovano okupljaju (na zboru, saštanku, i dr.) i razmatraju pitanja od njihovog i zajedničkog društvenog interesa. Pošto je sloboda govora, zbora i javnog istupanja i okupljanja zajemčena Ustavom (čl. 167) kao lična sloboda čoveka i građanina, to su isključena ograničenja u smislu prethodne prijave, odobrenja i sl.

Ova sloboda je i sredstvo za ostvarivanje drugih sloboda i prava čoveka (slobode misli, slobode opredeljenja, slobode udruživanja i td.).

1.2.6. Sloboda naučnog i umetničkog stvaranja zajemčena je ustavom (čl. 169) i bez ikakvih ograničenja. Ona je sastavni deo ostalih demokratskih sloboda i prava čoveka i građanina u našem socijalističkom samoupravnom društvu, kao i njegove ukupne usmerenosti na razvoj svestrano razvijene i oslobođene ljudske ličnosti.

Program SKJ, u vezi sa tim, ističe »Maksimalno razvijanje stvaralaštva postaje i cilj i sredstvo celog društvenog kretanja, čime se ostvaruje izjednačenje društvenog individualnog interesa i društvenog opšteg interesa, zajedničkog cilja. Socijalistički društveni odnosi, u borbi da prevaziđu ranije kapitalističke odnose, oslobađaju i afirmira-

⁴³⁾ Dr Jovan Đorđević, Socijalizam i ljudske slobode, op. cit., str. 26—27.

ju ljudsku svest, idejno i stvaralačko biće čoveka».⁴⁴⁾ Obezbeđivanje slobode naučnog i umetničkog stvaralaštva pretpostavka je maksimalnog oslobođenja i iskorišćavanja stvaralačkih snaga u interesu razvoja društva i slobodne ličnosti u njemu.

Ustav ističe da »stvaraoci naučnih i umetničkih dela, kao i naučnih otkrića i tehničkih izuma, imaju moralna i materijalna prava na svoje tvorevine«. Međutim, oni ta prava ne mogu »koristiti protivno interesima društva« (čl. 169). Zakonom se određuju »obim, trajanje, ograničenja, prestanak i zaštita prava stvaraoca na sopstvene tvorevine, kao i prava organizacija udruženog rada u kojima su te tvorevine stvorene kao rezultat udruživanja rada i sredstava« (čl. 169, st. 2).

1.2.7. Sloboda veroispovesti je sastavni deo i izraz garantovane slobode misli i opredeljenja. Ustav ističe: »ispovedanje vere je slobodno i privatna je stvar čoveka. Verske zajednice odvojene su od države i slobodne su u vršenju verskih poslova i verskih obreda«. One mogu osnivati samo verske škole za spremanje sveštenika.

Ustav dalje ističe »da je protivustavna zloupotreba vere i verske delatnosti u političke svrhe.

Društvena zajednica može materijalno pomagati verske zajednice« koje u granicama određenim zakonom, mogu imati pravo svojine na nepokretnosti« (čl. 174, Ustav SFRJ).

Ovakav odnos prema veri i verskim zajednicama izraz je potreba i opredeljenja socijalističkog samoupravnog društva. To ima poseban značaj za ostvarivanje sloboda i ravnopravnosti ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije.

1.2.8. Osnovne lične slobode čoveka determinisane su ukupnim položajem i ulogom čoveka i građanina u društvu. Naše društvo obezbeđuje razvoj slobodne ličnosti. Otuda Ustav ističe, decidno i bez rezervi, da je »sloboda čoveka neprikosnovena« (čl. 177, st. 1). Zbog toga »niko ne može biti lišen slobode, osim u slučajevima i u postupku koji su utvrđeni zakonom.

Lišenje slobode može trajati samo dok postoje zakonski uslovi za to, dok je kažnjivo svako »nezakonito lišavanje slobode« (čl. 177, st. 2, 3 i 4).

Pritvor u slučaju osnovane sumnje da je neko lice izvršilo krivično delo određuje sud koji može da traje i do 6 meseci. »Samo izuzetno, pod uslovima određenim zakonom, odlukom drugog zakonom ovlašćenog organa« može se odrediti pritvor »najduže tri dana«. Pritvor licu se određuje samo kad je to »neophodno radi vođenja krivičnog postupka ili radi bezbednosti ljudi«. Pritvorenom licu »mora se uručiti pismeno obrazloženo rešenje u času pritvaranja ili najdocnije u roku od 24 časa od pritvaranja. Protiv ovog rešenja lice ima pravo žalbe o kojoj sud odlučuje u roku od 48 časova« (čl. 178).

Ustav zajemčuje »poštovanje ljudske ličnosti i ljudskog dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja od-

⁴⁴⁾ Program SKJ, op. cit. str. 126.

nosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne« (čl. 179). Kažnjivo je i zabranjeno »svako iznuđivanje priznanje i izjava« (čl. 176).

Pošto je po Ustavu život čoveka neprikosnoven to se i smrtna kazna može »izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike krivičnih dela« (čl. 175).

Okrivljeni je nevin sve do pravosnažne osude.

Ustav SFRJ dalje ističe na »niko ne može biti kažnjavan za delo koje, pre nego što je učinjeno, nije bilo predviđeno zakonom ili propisom zasnovanom na zakonu kao kažnjivo delo i za koje nije predviđena kazna.

Krivična dela i krivične sankcije mogu se odrediti samo zakonom. Krivične sankcije izriče nadležan sud u zakonu propisanom postupku.

Lice koje je neopravdano osuđeno za krivično delo ili je bez osnova lišen slobode ima pravo na rehabilitaciju i na naknadu štete iz društvenih sredstava, kao i druga prava utvrđena zakonom« (čl. 181).

1.2.9. *Sloboda kretanja i nastanjivanja* je zajemčena Ustavom (čl. 183). Mogućnost ograničavanja ove slobode predviđena je »i to samo da bi se obezbedilo vođenje krivičnog postupka, sprečilo širenje zaraznih bolesti ili zaštitio javni poredak, ili kad je to u interesu odbrane zemlje«, što može predvideti samo zakon (čl. 183 st. 2).

Poseban značaj za obezbeđenje ukupnih ličnih sloboda ljudi ima Ustavom garantovanu »nepovredivost integriteta ljudske ličnosti, ličnog i porodičnog života i drugih prava ličnosti« (čl. 176). Na toj liniji je i obezbeđenje *tajnosti pisma* i drugih sredstava međuljudskih komunikacija.

Iako se zajemčuje »nepovredivost tajne pisma i drugih sredstava opštenja« Ustav predviđa mogućnost u pojedinim slučajevima privremenih ograničenja ove lične slobode i prava čoveka i građanina. To se čini samo u slučajevima »ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka ili bezbednost zemlje«. Odstupanje od ustavnog načela o nepovredivosti tajne pisma i drugih sredstava opštenja odluku donosi nadležni organ u skladu sa zakonom koji jedino propisuje kad može doći do ograničenja ove lične slobode čoveka i građanina (čl. 185).

1.3. Ustavne dužnosti čoveka i građanina

Makar i letimični prikaz osnovnih ustavnih prava i sloboda čoveka nedvosmisleno pokazuje da je čovek glavna vrednost u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Čovek u našem društvu ma koliko slobodan i svoj nije sebičan i usamljen pojedinac koji ima samo prava a ne i dužnosti. Program SKJ ističe da »čovek postaje svoj, i sve više slobodan, ukoliko više učestvuje u raznovrsnim oblicima zajedničke borbe, saradnje i pomoći, koji su zasnovani na osećanju zajednice da je čovek najveća vrednost«.

Sve slobode i prava, ustavom utvrđene, mogu se ostvariti u takvim međuljudskim odnosima koji počivaju na solidarnosti, međusob-

noj odgovornosti i ispunjavanju dužnosti i to »svakog prema svima i svih prema svakome« (čl. 153 Ustava SFRJ). Tako su prava i dužnosti u dijalektičkoj međuzavisnosti. Niko nema samo prava, niti samo dužnosti. Odnosno nema prava bez dužnosti i obratno.

Osnovna i univerzalna dužnost i odgovornost čoveka i građanina u našem socijalističkom samoupravnom društvu je »poštovanje slobode i prava drugih« (čl. 153, st. 3 Ustava SFRJ). Bez toga nema ni slobode pojedinca u društvu. Niko »nema pravo da svoj lični interes ni slobodu koristi na štetu interesa drugih ljudi i društva u celini«, bez obzira što se u socijalizmu ne može lična sreća čoveka podređivati nikakvim »višim ciljevima«, jer je »najviši cilj socijalizma lična sreća čoveka«.

Ustav SFRJ je konkretno naznačio neke dužnosti čoveka i građanina koje imaju poseban značaj za pojedince i društvo u celini. To se, pre svega, odnosi na dužnost čoveka i građanina da učestvuje u odbrani zemlje i društvenoj samozaštiti (čl. 172 i 173), da se pridržava i poštuje Ustav i zakon (čl. 197), da materijalno doprinosi zadovoljavanju opšte-društvenih potreba (čl. 159), i da pruža drugome pomoć u opasnosti i da solidarno učestvuje u otklanjanju opšte opasnosti (čl. 196). Sve ove dužnosti imaju izuzetan značaj za jačanje stabilnosti i sigurnosti radnih ljudi i građana i društva u celini.

Sistem socijalističkog samoupravljanja obezbeđuje uslove za materijalizaciju osnovnih ustavnih sloboda, prava i dužnosti čoveka i građanina. Za njihovo oživotvorenje mora se boriti sam čovek i građanin. Ali on uz to ima i ustavni sistem koji utvrđuje samo pravosudni sistem. To je zadatak svih organizovanih socijalističkih snaga u našem društvu, sa Savezom komunista na čelu.

III

Makar i letimičan pogled na osnovne ustavne slobode i prava čoveka i građanina u savremenom jugoslovenskom društvu upućuje na zaključak da naše društvo neguje i razvija slobodnu ličnost i demokratske odnose među ljudima.

Sadržina i usmerenost osnovnih ustavnih prava i sloboda čoveka i građanina dokaz su više da je čovek najviša vrednost u našem društvu. One su i garant ne samo razvijanja oslobođenja ljudske ličnosti, nego i sve sigurnija brana uzurpacijama ljudskih prava i sloboda od strane otuđenih centara moći. Sve to ne znači da je u pogledu ostvarivanja ustavom garantovanih sloboda i prava čoveka i građanina realno stanje idilično i bez teškoća. Otpori konzervativnih snaga, pre svega birokratije ne jenjavaju. Otuda i stalni živi napor organizovanih snaga, sa SKJ na čelu, da se Ustavne norme o slobodama i pravima čoveka što doslednije oživotvore i skrše birokratski i slični otpori.

Dr ILIJA VUKOVIĆ
professeur

EXPOSÉ SOMMAIRE DES LIBERTÉS CONSTITUTIONNELLES FONDAMENTALES, DES DROITS ET DEVOIRS DE L'HOMME ET DU CITOYEN DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE FÉDÉRATIVE DE YOUGOSLAVIE

R é s u m é

L'ossature de l'histoire humaine constitue la lutte pour la liberté de l'homme. Elle est immanente seulement à l'homme en tant qu'être social, et elle était assurée par la lutte constante contre la limitation de l'activité humaine libre. La classe exploiteuse de la société, en abolissant les limitations existantes à la liberté humaine les remplaçait par de nouvelles. Quand on abolira le système salarial et que la classe disparaîtra l'homme sera libre et l'émancipation humaine générale se réalisera.

Les libertés et les droits de l'homme dans chaque communauté sociale sont l'expression du degré de développement de la société (économique et politique et des rapports des forces de classes dans celle-ci).

La lutte conquérir et élargir les droits et les libertés existants est intimement liée à la lutte pour la constitutionnalité moderne, par laquelle on veut limiter le pouvoir de l'autocratie. La bourgeoisie, conformément à ses intérêts, était le promoteur de la lutte pour la constitutionnalité moderne; c'est-à-dire elle était intéressée seulement pour la politique de l'émancipation de l'homme, car c'était la condition pour l'établissement du système capitaliste de gouvernement. Marx a formulé une importante analyse et la qualification des libertés et des droits que la bourgeoisie a inscrits dans ses premières constitutions. Il a souligné qu'aucun des »droits naturels et non-révocables de l'homme que la bourgeoisie proclame dans ses constitutions« ne dépasse l'homme égoïste, l'homme en tant que membre de la société bourgeoise, l'homme qui est »isolé de la communauté, retiré en soi-même, dans son intérêt privé et la volonté privée«. C'est pourquoi les libertés et les droits de l'homme et du citoyen sont réduits au cercle restreint des questions non-essentielles liées au milieu social plus limité.

Le Socialisme contribue à ce que les droits personnels, politiques et socio-économiques et les libertés de l'homme et du citoyen soient réels. La conception constitutionnelle relative aux libertés et droits de l'homme et du citoyen dans notre société dépasse dialectiquement les droits et les libertés classiques et traditionnels en les emplissant par de nouveaux contenus. Elle élargit par de nouveaux droits et libertés l'échelle des droits et des libertés de l'homme, ce qui résulte de la nature du système autogestionnaire socialiste yougoslave. La Constitution de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie a établi, jusqu'à présent, la plus large échelle des droits et des libertés de l'homme et du citoyen. Ils tirent leur origine des fondements et des caractères essentiels du système de l'autogestion socialiste qui sont exprimés dans la propriété sociale des moyens de production, la réparation d'après le travail et l'autogestion sociale, en tant que nouveau rapport socio-économique et politique. De cette base se développe toute une série de nouveaux droits et libertés qui jusqu'à présent dans la pratique sont assurés seulement par notre système social. Il est question du *droit à l'autogestion et du droit de l'homme de disposer des fruits de son travail*. Ils sont possibles uniquement dans les conditions de la propriété sociale et du pouvoir de la classe ouvrière. Ces deux droits constituent les droits fondamentaux inviolables qui assurent à notre homme la position et le rôle so-

cial total. Ils sont le fondement de toutes les libertés et des droits de l'homme et du citoyen de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie.

Même un exposé sommaire concis des libertés et des droits constitutionnels de l'homme dans la société autogestionnaire socialiste contemporaine permet de tirer la conclusion que notre société cultive et développe la personne humaine libre et tous les rapports sociaux démocratiques. Ils sont non seulement la garantie du développement universel et libre des activités humaines, mais aussi la barrière la plus sûre contre les usurpations des droits et des libertés de l'homme de la part des centres du pouvoir aliénés, en premier lieu de la bureaucratie et de la technobureaucratie. De là s'ensuit l'effort constant des forces socialistes organisées, avec la Ligue des communistes en tête, à ce que les droits constitutionnels et les libertés de l'homme et du citoyen se réalisent dans la plus large mesure, et que les résistances de la bureaucratie et des autres forces conservatrices soient réduites à néant.